

Александър Батенберг е роден на 5 април 1857 г. във Верона и от първия си земен миг носи преимуществата, но и бремето на аристократическия произход. Бъдещият български княз може да се гордее с потеклото си на потомствен немски принц, чийто баща с генералски сполети служи последователно под руски и австрийски знамена. Във великото херцогство Хесен-Дармщат Александър I получава обичайното за млад аристократ образование и възпитание, а от баща си, принц Александър фон Хесен, влечението към военната служба.

И така в края на юни 1879 г. 22-годишният драгунски подпоручик стъпва на българска земя. За него тя е позната и непозната. Позната дотолкова, доколкото служи като офицер-доброволец в Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г. Макар и в лагера на русите, той не страни от някои критични забележки за нравите и манталитета на бъдещите си поданици. Тези неласкави думи се натрапват не само от дневника му „Моите преживявания по време на войната срещу турците 1877/78 г.“, но и от някои негови писма.

И все пак това са повърхностните впечатления на млад благородник, който с пренебрежение възприема и оценява прос-толюдието. Великото народно събрание го избира за пръв български следосвобожденски владетел, но той не познава манталитета и почти не знае езика на народа, който трябва да управлява. Личният шанс, стейнието на международните обстоятелства и традицията да се търсят за престолите на младите балкански държави потомствени аристократи го изправят на варненския пристан през лятото на 1879 г. Възхваляван или поругаван от по-сетнешните генерации историци, сега той трябва да направи своите първи стъпки върху владетелското поприще.

Прави за себе си са онези негови съвременници, мемоаристи и по-късни изследвачи, които го разглеждат преди всичко в качеството на чужденец, дошъл в Княжество България с намерението да изгради бърза кариера. Князът е уязвим с немското си потекло, с отсъствието на генетична връзка между него и българската нация. Не може ли обаче да се допусне и предположението на привържениците на княз Александър I, че именно монархът чужденец може да бъде по-безпристрастен във вътрешнополитическите борби, да има по-обективни критерии за настоящето и бъдещото на държавата, чийто върховен повелител нава след разбирателството на великите сили? Или пък отново да се взрем в писанията на неговите критици, които в чуждия владетел съзират принципната възможност за несамостоятелен външнополитически курс на съответната държава?

Така или иначе княз Александър I идва в България твърде млад, без политическа рутина, държавнически опит и владетелски сръчности. Тези недостатъци ярко контрастират с амбицията му бързо да се наложи като авторитетен и силен владетел, да положи темела на една продължителна династия И вместо да се овладее висок монархически връх, го битието на княз Александър I върху българския престол е изпълнено с

много напрежение и тревоги, с борби и разпри между политическите партии, с деформации на проходящия парламентарен живот, за да се стигне до една принудителна абдикация.

Една ли някой може да кори княза за изключителна^{1а} му амбиция, за горещото желание да направи успешна владетелска кариера. Неговият най-добър биограф Е. Корти също не скрива амбициозността на „Сандро“ — така, както близките му го наричат в дармщатската фамилна резиденция. Би било и исторически наивно да се твърди, че още с идването си в България князът целенасочено е залагал мини в руслото на нейния вътрешнополитически живот. Всеки владетел би искал да обедини поданиците си, да има зад своя гръб монолитната стена на тяхното единство, а не постоянно да помирява враждуващи политически сили или рисковано да взима страна в несекващи обществени борби. Казано по-просто, Александър I се оказва неподготвен за ускорения темп на българското следосвободенско развитие, за неговите сложни криволици, за балканската специфика на обществената поляризация. И за-гуй намерението му да бъде персонална емблема на общонационалните интереси се оказва трудно осъществимо.

Няма съмнение, че князът започва своята владетелска кариера с желанието да покаже и наложи определени аристократически добродетели при упражняването на властта. Чувството за чест и дълг, коректността и обективността при решаването на държавните задачи, академичната безпристрастност в плетеницата на междуличностните политически борби — с всичко това Александър I е закърмен при възпитанието си, а и го получава като съвети от роднини и близки в навечерието на отпътуването за България.

Политическият климат в княжеството, а и на Балканите въобще след 1878г. има своите реалности, които съвсем не се покриват с представите за безметежно монархическо управление. Този климат стеснява изключително много сферата за проявление на онези държавнически добродетели, които будуват в съзнанието на младия княз. При грубостта на политическите нрави, при безпощадното острастяване на обществените борби той трябва да възприеме друг маниер на управление. И тогава в неговия владетелски стил логично се вселяват компромисите, лавирането, личните предпочитания, които постепенно рушат основите на властта на всеки суверен.

От друга страна, младостта, присъщата ѝ самонадеяност и липсата на държавническа практика пречат на младия владетел бързо да осъзнае историческата си мисия, т.е. да олицетворява националните възжеления. И все пак в неговия затворен свят на аристократ, въпреки отсъствието на политически и социален опит съществува разбирането, че мисията му е историческа, че нему шансът повелява да направлява първите стъпки на една новоизграждаща се държава. Останалите от него документи, а и спомените на съвременниците свидетелствуват, че амбициите му не са конюнктурно-политически, а носят белезите на праволинейното желание да остави трайна владетелска диря.

Като всеки владетел и княз Александър I не може да бъде безпогрешен във вътрешнополитическите дела. Младостта и неопитността пораждат склонност към крайни и прибързани решения. Нека не забравяме и друго - един потомствен аристократ трудно може да приеме една широка демократична рамка на управление. Стремелът към силна монархическа власт изглежда естествен за този млад

благородник, в чиито вени се смесва синята кръв на няколко европейски владетелски двора. По рождение той е привърженик на авторитарното управление и затова не му се нрави сравнително демократичната Търновска конституция на Третата българска държава, защото в редица свои членове тя пресича пътя на здравата княжеска десница.

Пред себе си младият владетел вижда и политическата панорама на Европа, в която само Франция илюстрира пробива на републиканските идеи. Александър I има много по-ясна представа за полуабсолютистичното управление на Германия и Австро-Унгария. Този недържавен модел съответства на неговата аристократическа "натура", отговаря на консервативните му разбирания за същността на политиката. Обяснимо става тогава неговото желание да пренесе в Княжество България германските и австро-унгарските управленски идеи. А и по това време в Европа почти няма монарси с „модерни“ разбирания. Дори и тези, които възприемат либерализма в капиталистическата икономика, остават винаги резервирани към либералните идеи в политиката - било поради консервативния корен на произхода, било поради познатия легитимен свят за собствената корона. В повечето направления на своето княжеско поприще Александър I не търпи отклонения от този владетелски тип.

Ала за множеството българи, срещнали на варненския кей своя княз, тези разсъждения са органически чужди. И би било неприемливо да мерим изминалото време с критериите на настоящето. Българският народ посреща младия и красив владетел като въплъщение на идеала за свободната държава. Той символизира единството и надеждите на нацията. Държавният глава носи обаянието на първия княз; младостта му възкресява възрожденската надежда за дълговечна България. В съзнанието на българите, съхранили историческия спомен за могъществото на средновековното царство, князът сякаш възстановява прекъснатата монархическа традиция - единствено познатата, единствено доказаната форма на управление.

Княз Александър I участва в сраженията край Свищов, Шумен, Плевен, Казанлък и Стара Загора. Тези сблъсъци с жестокия лик на войната са първите му стъпки върху българската земя, но не и върху полето на българската история. Неговите близки контакти с руския император Александър II, императрицата и техния владетелски двор, отразени подробно по страниците на дневника му, са всъщност предисловие към бъдещата кариера на българския княз. Той е племенник на императрицата и неговият риск да се появи на фронтовата линия като доброволец има стратегическо, от зрителния ъгъл на голямата политика, оправдание. Още в хода на войната руската дипломация прави с него своя избор като евентуален кандидат за владетелския престол на свободната българска държава.

И Александър II преднамерено го праща на бойното поле, за да се запознае със страната, която може би в бъдеще ще управлява. Така руският цар по-лесно би го легитимирал като кандидат за българския престол и пред другите короновани особи във възбудената от поредната източна криза Европа. Затова и гърдите на драгунския офицер се декорират с ордени, тъй като един народ с по-големи симпатии ще приеме своя владетел, ако той има признати заслуги във войната за

неговото освобождение. В Петербург далновидно са помислили и за друго — да създадат контакти на бъдещия княз с останалите балкански владетели. Затуй Александър I често и най-приятелски контактува с румънския княз Карол I, който предвожда войските на северната българска съседка по време на войната.

По линията на лелята бъдещият български владетел е кръвно свързан не само с руския императорски двор. Германски офицер и син на генерал на австро-унгарска служба, той има

тесни отечествени контакти с високите етажи на властта в Берлин и се радва на симпатии във Виена. „В 12 часа ме прие императорът (Вилхелм I - б.а.), беше много благосклонен към мен" - отбелязва в дневника си за 27 май 1877 г. подпоручикът, отправил се за фронта. В потеклото на майка му се мерзелее френски благороднически герб. Тесни са и роднинските му връзки с английския кралски двор. Най-големият му брат, Лудвиг, е офицер от британската флота. По-малкият брат -Хайнрих, се жени за малката дъщеря на кралица Виктория. Ето защо в неговата личност се- кръстосват интересите на почти- всички велики сили, съперничаещи си в борбата за влияние над бъдещата свободна българска държава. От гледна точка на установеното тогава в Европа „равновесие" бъдещият княз се оказва най-изгодната в политически смисъл фигура, тъй като в големите европейски столици го приемат на българския престол в качеството му на желан от всички компромис.

Този компромис обаче се оказва по-късно неизгоден за първия монарх на Третата българска държава, защото той е принуден да се оглежда на всички страни, да балансира между големите европейски столици. Князът трябва да гради сложни комбинации, за да оправдае доверието на всички, които са му

помогнали да стъпи на българския престол. Заплетената външнополитическа игра в последна сметка не се оказва по силите му. И все пак в основата на неговите дипломатически несполуки лежи и друга причина.

.Князът идва в България с решаващата помощ на руския император Александър II. През първите дни на Руско-турската война царското семейство го посреща в Петербург най-радушно, обсипват го с подаръци и той има всички основания да възкликне: „С всеки изминат час ставам все повече руснак, отколкото така или иначе съм." Непосредственият емоционален изблик на един младеж не може обаче да заличи дълбоките резерви към руската политика, които изпитва в дъното на душата си всеки западен благородник. И три години по-късно, когато княз Александър I се сблъсква със суровите реалности на същата политика, тези резерви преминават в прикрита неприязън. „Всеки ден съм поставен пред тягостната алтернатива или да се подчинявам на руските желания, или да бъда обвиняван от Руския в непризнателност и оскърбление на най-светите чувства на българите... Моите най-лоши врагове са русите и аз трябва да бъда отчаяно внимателен, за да спася собствената си кожа" - оплаква се той в едно писмо.

Едва ли подобни изявления трябва да се схващат като една мъчителна еволюция от русофилство към русофобство. Идвайки в България, князът не забравя подкрепата на император Александър II, но

трябва да се съобразява и с интересите на благосклонно настроените към него западни държави. Принципите, младостта, честолюбието и амбициите тласкат княза към независима външна политика. Именно тя би придала престиж на княжеството, би стабилизирала короната в международните отношения. Ала нейното реално провеждане се оказва сложна като шахматен ребус политическа задача.

Новият, руски император Александър III не питае особени лични симпатии към българския владетел и това се отразява пряко върху политиката на Петербург спрямо княжеството. Тя става прибързана и груба, с очевидния стремеж да се постави младата българска държава под силна руска претенция. Такава перспектива естествено уязвява честолюбивите намерения на Александър I да бъде суверен във външнополитическата сфера. Той търси пътища за излизане от руската орбита и така в Петербург се напластяват впечатленията за неговото русофобство.,

Същевременно князът не трябва да забравя, че неговото владетелско поприще е пряка последица от „европейски компромис.“ Той се вслушва в гласовете, които идват от големите западни столици. А те твърде често са доста императивни, опитват се да нахлуят дори в неговия интимен живот. Исторически доказани са плановете на германския канцлер Бисмарк и английската кралица Виктория за женитба на българския княз - плановете, в които почти не се отрежда място за неговите предпочитания и воля.

Очевидно България е такава величина в международните отношения през първата половина на 80-те години на миналия век, която не позволява на княза да води самостоятелна външна политика. Малкото княжество може да разчита на престиж само на Балканите, но и тук конците на голямата политика се дърпат от големите европейски държави. Следователно дори и владетел с продължителен държавнически опит, с дългогодишна рутина в международните отношения не би намерил пътя към външнополитическата самостоятелност. А и тогавашното разположение на силите върху международната сцена не позволява на една малка балканска държава сама да трасира коловоза на външнополитическото си поведение.

Пренебрегване на историческата истина би било обаче да се отричат усилията на българския княз независимо да води държавния кораб между рифовете на европейската политика. Достатъчно е да са споменени откритата му решителност в борбата срещу решенията на Берлинския конгрес. И когато иска да наложи български орден, а не определените от подписания в германската столица договор декорации с османския полумесец, то срещу него се възбужда не само гневът на Цариград, но и на редица европейски столици. Князът не се бои и при други случаи да пречи-разграничителната линия, прокарана от кандидатурата му на „европейския -компромис“. И с това показва дързост, която не се нрави всекиму в европейските дипломатически салони.

Дързък е княз Александър I и в много вътрешнополитически начинания. Върху това поле на своята владетелска дейност той най-ярко е възхваляван или поругаван от различните поколения историци. Аристократ по рождение, дух и убеждения, той идва в България с

логичното намерение да наложи в нейното управление силното монархическо начало. Неговото убеждение е, че само това начало може да гарантира на младото княжество стабилност и успешно развитие. Още по-силно вярва той, че в съзнанието на освободилите се българи може

да намери място само представата за монархическа форма на управление. От друга страна обаче, чл. 3 на Берлинския договор гласи: „Българският княз ще се избере свободно от българския народ и ще се потвърди от Високата порта с одобрението на великите сили.“ На практика това означава, че българският народ няма възможност за решителна намеса, ако по една или други причина възникне династически въпрос, т.е. наложи се смяна на държавния глава. Следователно и във вътрешната политика, както и във външната княз Александър I трябва да помни тази обвързваща зависимост от големите европейски столици.

Той трябва да не забравя и друго - решаващата стъпка към освобождението на страната е направена с помощта на външния фактор, със силата на руското оръжие. Вътрешната логика на българското националноосвободително движение - по една или друга причина - не води до самостоятелно освобождение. Поради тази причина външният фактор, в първите години след Освобождението изключително Русия, закономерно играе определяща роля в развитието на княжеството. Впрочем както България, така и другите балкански държави търпят при своето изграждане през XIX в. доминиращото въздействие на предпоставки като начина и последователността за постигане на националната независимост, от международно регламентирания статут на новосъздадената държава и от наличието на механизми или структури, с които великите сили и Османската империя могат да определят основните тенденции и принципи на техния вътрешнополитически живот.

От тази гледна точка България е най-облагодетелствана, защото нейният народ получава възможност сам да си изработи своя основен закон — Търновската конституция. Руският проект само уточнява постановлението на Берлинския договор от 1878 г., че държавата трябва да бъде монархия и като княжество да търпи васалната зависимост от Османската империя. По време на Учредителното събрание, открито в Търново на 10 февруари 1879 г., се ражда този основен закон, плод на ожесточените прения между либерали и консерватори. Като цяло конституцията осигурява принципите на демократично държавно управление, без обаче да дава надеждни гаранции за неговото практическо осъществяване, за трайно съблюдаване на предписаното от основния закон съотношение между парламента (Народното събрание), монарха и правителството в триъгълника на властта.

Князът е недоволен именно от такава конституция, която се разминава с нагоните представи за силни позиции на държавния глава. А и придворният дармщатски юрист го изпровожда за България с думите: „С този закон, Ваше Величество, изобщо не можете да управлявате или най-малкото - ще управлявате много трудно.“ И тук историографската критика пак пуска стрелите си към Александър I с упрека, че неговата „синя кръв“ без принципни основания реагира срещу унаследените от

Възраждането демократични нрави на българите, срещу тяхната невисока политическа култура, която в неговите разбирания ги правела годни само за рамката на авторитарното управление.

Обективността обаче налага да се признае, че Търновската конституция съвсем не дава осакатени права на княза. Съгласно нейните клаузи той е върховен представител и глава на държавата. Същевременно монархът се явява върховен началник на въоръжените сили. Външната политика на княжеството се осъществява от негово име. Той е облечен в правомощията да разпуска Народното събрание, да насрочва нови избори, да утвърждава приетите закони. Князът притежава и изпълнителната власт, въпреки че неговите разпореждания в тази област придобиват законна сила едва след подписа на министър. Въпреки всичко младият монарх се дразни от народния суверенитет, намерил израз в широките права на Народното събрание (парламента). Аристократичните нишки на неговия живот го принуждават с недоверие да приеме факта, че според конституцията изборително право може да упражнява практически цялото мъжко гражданско население. Дразнят го законодателната инициатива на Народното събрание (парламента), прерогативите на депутатите, да приемат бюджета и да търсят отговорност от правителството. Неговият идеал за ярък владетелски профил се накърнява от свободата на словото, печата, организациите, събранията и другите граждански свободи, давани от Търновската конституция на поданиците му.

Ала със силни предварителни настроения срещу основния закон и без държавнически опит, за да се възползва от широките си конституционни права, княз Александър I трудно усвоява ролята на арбитър в започващата парламентарна борба. Неговата аристократична „мая“ и амбицията за силна княжеска власт го тласкат към консервативното течение, оформило се малко по-късно като партия в българския политически живот. Тя продължава традициите на т. нар. „стари“ от епохата на Възраждането.

Консерваторите настояват за широки права на монарха, макар и в известна степен ограничени от предписанията на конституцията. Те се нравят на княза и поради желанието им да видят в Народното събрание не само избрани от населението депутати, но и назначавани от него лица. Контрол на държавните институции, на административно-полицейския апарат над гражданските права и свободи предвиждат консерваторите и с това още повече привличат вниманието, печелят симпатиите на Александър I. Той се дразни от първичния демократизъм на българското егалитарно общество и отдава право на консерваторите с техните твърдения, че грубоватата българска политическа среда не е „пригодна“ за либералните политически норми на Запада. Както консервативните водачи, така и младият монарх не вярват в политическите способности на българския народ и затова не скриват предпочитанията си към олигархическата форма на управление. Те си спомнят многозначителните думи на един от лидерите на либералното мнозинство в Учредителното събрание П. Р. Славейков: „Колкото и да бъдат умни и образовани единичните ръководители, те по-скоро могат да се заблудят, да грешат и да забъркват, отколкото зряло обмисленото общо или народно мнение.“

Подобни слова изразяват една позиция, която е и срещу консерваторите, и против княза. Затуй мненията им съвпадат в разбирането за необходимостта от избирателен ценз, за въвеждането на институции от рода на сенат и държавен съвет, които биха способствали лостовете на държавното управление да преминат в ръцете на монарха. И най-сетне възгледите на княза и консерваторите се покриват в убеждението, "че демократичната законова уредба би се отразила зле върху политическия живот на княжеството, защото българите не са подготвени за нея и преждевременното ѝ въвеждане би превърнало свободата в „слободия“, а реда - в хаос. Обяснима тогава става княжеската позиция, тъй като Александър I постепенно застава на страната на консерваторите и дори, както отбелязва Стойчо Грънчаров, „допуска да бъде манипулиран от тях."

Князът обаче пренебрегва силата на либералите, явяващи се приемници на „младите" от възрожденските десетилетия. За разлика от консерваторите, чиято ограничена социална база се попълва предимно от заможните, но малобройни елементи от градските и селските слоеве, зад партията на либералите върви огромната дребнособственическа маса на българския народ. В партийната програма на либералите възлово място заемат идеите за народно самоуправление, за ограничаване на княжеските права. Либералната партия пледира за управление на правителство, отговорно пред парламента, а не пред монарха. Либералите отхвърлят исканите от техните политически опоненти, консерваторите, държавен съвет и сенат, които бяха ограничили правата на Народното събрание и фактически биха наложили олигархическа форма на държавно управление. Тъкмо победата на либералното течение в дебатите на Учредителното събрание налага всеобщото избирателно право, дава широките граждански права и свободи на българите и в последна сметка осигурява приемането на Търновската конституция.

Изборът на княза, т.е. предпочитанията към консерваторите се определят в определена сметка и от реалностите на политическия живот в княжеството след 1878 г. Липсата на парламентарни традиции, прекъснатата държавност, отсъствието на стабилна политическа култура, историческата бедност и трудното развитие на управленския елит предизвикват сериозни деформации в обществения живот. Междупартийната толерантност и етиката в парламентарните борби твърде често се изтласкват от типични балкански явления като котерийността, партизанщината, безпринципните съперничества, корупцията, машинациите и фалшификациите при изборите. Върху, панорамата на българския политически живот стремежът на Александър I към силна княжеска власт обяснимо започва да се вражда не само като лична амбиция, но и като средство за осигуряване на политическата стабилност, държавния ред, нормалното функциониране на управленските институции и в последна сметка - като гаранция за цялостния напредък на младата държава.

Консерваторите възприемат тази амбиция, либералите я отхвърлят. И князът взима решението - въпреки убедителната победа на либералите в изборите за Първо обикновено народно събрание да назначи консервативно правителство. Властта поема кабинетът на

Тодор Бурмов, съставен от умерени консерватори. Става ясно, че основният проблем в политическия живот на страната ще бъде конституционният - за запазване или за отмяна на Търновската конституция. „Аз имам за първа грижа - отбелязва в едно писмо князът - да докажа на Европа и на самата страна, че с моето идване България е станала монархия... че не само няма да покровителствувам ни хилистите, но ще ги преследвам с огън и меч."

Така постепенно в неговите писма до близките „силната монархия" и „нихилистите" се превръщат в своеобразни ключови думи, които разкриват основните грижи на княза в управлението на страната. За „силна монархия" е нужна обаче основна промяна на конституцията. В Петербург са склонни да приемат такава промяна, но само по законен път, и то в съгласие с политическите партии. Либералите категорично не приемат тази алтернатива и омерзителното название „нихилисти" в княжеските писма се отнася преди всичко до тях. Оттук логично следва политическият съюз между княза и либералите, основан върху идейно родство и постоянно укрепван от мечтите на Александър I за широки владетелски правомощия. Такива са и размислите в тесния кръг около княза, опитващ се частично да компенсира липсата на естествената за всеки аристократ среда. Към този кръг се числят трима млади германци, високообразованият българин д-р Константин Стоилов и двамата руски офицери, назначени за негови, лични княжески адютанти. През техния филтър до Александър I се добират преди всичко консерваторите, които изграждат цялостната представа на княза за обстановката в страната.

По-късно постоянната свита на княза се разширява с дипломатическите агенти на великите сили, акредитирани в София. Техният начин на мислене е сходен с разбиранията на Александър I за същината на управлението. Някои от тях са даже негови вдъхновители в редица политически начинания. Те влияят върху негрвите настроения; от съветите им, а и от собствените .с.и преценки князът постепенно се убеждава, че промяната на конституцията по законен път е невъзможна. А това е възел, който може да се ""разплете само при отстраняването на либералите от власт. Не сполучват и усилията му да състави коалиционно правителство — ход, горещо препоръчван от руския император. На неговата решаваща дума разчита князът, защото политиките в Германия, Австро-Унгария и Англия демонстрират благосклонност към неговите искания за промяна на Търновската конституция. С тази надежда Александър I заминава в края на януари 1880 г. за Петербург, използвайки като повод тържествата по случай 25-годишнината от възшествието на руския император.

Князът се завръща в България огорчен и разочарован. Император Александър II за пореден път му засвидетелства своята лична подкрепа, но официалното решение на руската политика гласи: конституцията може да бъде променена само по • законен път, а не чрез предлагания от княза преврат. Така за сетен път Русия демонстрира противоречивостта на своята политика спрямо България, образно изразена в думите на самия император: „Колкото и глупава да е конституцията, не ние трябва да я отнемеме, не аз трябва да унищожа резултата от славната война в полза на Австрия."

А загубите на консерваторите в изборите за Първо и Второ обикновено народно събрание логично извеждат на управленския връх либералите. От тяхната партия се излъчват двете последователни правителства на Драган Цанков и Петко Каравелов. В условията на тяхното управление перспективата за законна промяна на Търновската конституция изглежда абсурдна. Либералите и сега нямат принципни възражения срещу монархическата форма на управление, но използват всеки повод, за да ограничават княжеското влияние в изграждането на страната. В техните действия Александър I съзира реална заплаха за владетелските си правомощия. Той се бои от користни политики и техните задкулисни машинации, от развихрилите се обществени страсти, които не могат да осигурят правни гаранции за стабилното развитие на княжеството.

И наистина фактите показват, че в рамките на цялото управление на княз Александър I Български, т.е. до лятото на 1886 г., се сменят десет правителства. Подобна нестабилност в упражняването на високата власт само потвърждава княжеските опасения, че приложението на буржоазнодемократичните принципи в страна като България може да доведе до истинска политическа безпътица, да изкуши отделни държавници с амбицията за авторитарно управление. Първият предупредителен знак в това отношение дава предвожданият от П. Каравелов кабинет, под чийто, натиск ;Второто обикновено народно събрание му гласува извънредни права. По същество този депутатски вот също означава посегателство върху Търновската конституция.

Прецедентът само ускорява назрялото решение. На 27 април 1881 г. князът извършва държавен преврат. От власт е отстранено либералното правителство на Каравелов. Монархът натоварва руския генерал Ернрот да състави нов кабинет. Отваря се първата страница на известния „режим на пълномощията“, продължил до края на 1883 г. И все пак князът не би се решил на подобна стъпка, ако от Петербург не появява благоприятен вятър. На 1 март 1881 г. е убит руският император

Александър [I. Казионните руски и български вестници подемат пропагандна кампания срещу „нихилистите“, насилствено прекъснали живота на един легитимен владетел. Българският княз може отново да извиси глас срещу Търновската конституция. Този път аргументите могат да се изведат и от предположението, че българският основен закон може да развърже и ръцете на „нихилистите“ в княжеството. Конфиденциално благосклонен към намеренията на княза се оказва и новият руски император Александър III, с чието възкачване на трона в управлението на голямата славянска монархия взимат връх абсолютистичните тенденции. Той не храни особени лични симпатии към княза, но ги сближават общите консервативни възгледи за смисъла и същността на държавното управление-

Така с подкрепата на консерваторите и с одобрението на официален Петербург Александър I Български започва да управлява при суспендирана Търновска конституция. Зад тази стъпка на 'княза застават почти всички сили. А ето как той мотивира действията си в една прокламация до българския народ: „В продължение на две години аз допуснах да станат възможни всички опити за устройството и правилното развитие на Княжеството; но за зла чест надеждите Ми се

осуетиха. Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство от вътре. Това разклати в народа вярата в правдата и задава страх за бъдещето му. Българе! Аз положих клетва на Конституцията. Държал съм клетвата си и ще я опазя до край. Но тази клетва като изисква да „пазя свято и нерушимо конституцията и законите на Княжеството“ Ми налага „да имам пред очи във всичките Си разпореждания само ползата и доброто на Княжеството. За ползата и доброто прочее на Княжеството, Аз считам Своя священа длъжност да обявя най-тържествено пред народа-»си, че днешното положение на работите в Княжеството прави невъзможно изпълнението на Моята задача...”

С преценката за конституцията като ненадежден инструмент в борбата за държавна стабилност и с намека за възможна абдикация монархът търси общонародна подкрепа за предприетата от него рискована стъпка. В писмо до новия министър-председател ген. Ернрот князът конкретизира своите намерения. Той иска от Народното събрание извънредни пълномощия да управлява страната в продължение на седем години. Тези извънредни пълномощия имат следното съдържание: образуване на Държавен съвет, който на практика да поеме изпълнителната и законодателната власт; Народното събрание да ограничи праната си само върху гласуването на държавния бюджет; преди изтичането на седемте години Великото народно събрание да измени Търновската конституция.

Впрочем тя е погледната още в самото начало на режима на пълномощията. Княжеството е разделено на пет административни области, управлявани от „чрезвычайни комисари“. В техни ръце е съсредоточена цялата местна власт, с което се нанася удар върху самоуправлението. Военни съдилища, придадени към „комисари“-те, трябва да накажат метежниците и не-подчинилите се на новата власт. Наложена е и цензура върху печата. На практика се очертава военно положение, което е в рязко противоречие с основния закон на страната. Демократичният вървеж на княжеството след Освобождението е нарушен и от изборите за Велико Народно събрание, проведени с насилие. Истинско народно движение, предвождано от либералите, се надига срещу беззаконието. В Плевен, Рахово и Никопол се стига до въоръжени стълкновения. Тежката ръка на репресиите се стоварва върху народните вълнения, смазва ги и изборите излъчват един покорен на княза и консерваторите форум. Народните избраници, свикани в Свищов, гласуват на 1 юли 1881 г. исканите от Александър I пълномощия.

Съпротивата срещу погледването на Търновската конституция позаглъхва, без обаче да секне окончателно. Някои от водачите на либералите са интернирани, други намират убежище в Източна Румелия. При тази обстановка князът оглавява новия кабинет, който управлява от юли 1881 до юни 1882 г. Проведени са избори за Трето "обикновено народно събрание, " но с висок имуществен и образователен ценз. Новосъздаденият Държавен съвет предприема... широка държаврстроителна програма.

В този съвет с пълна сила се проявяват качествата, ерудицията и политическата енергия на държавници като Константин Стоилов и Григор Начович. Тяхното присъствие до княза при „режима на пълномощията“

показва, че на Александър I не липсва усет към талантливите съветници и помощници. С тяхна помощ монархът става инициатор на редица законодателни стъпки, които налагат тенденцията към модернизиране на страната. И тази тенденция се проявява във всички сфери на живота - политическа, стопанска, административна, културна, военна и религиозна. Дори и критиците на Александър I не могат да отрекат, че амбицията на монарха да съгради силна княжеска власт не му пречи да проявява модерен държавостроителен поглед в разностранните насоки на дейността си.

Преди всичко се слага правният темел за прогресивното развитие на търговията, индустрията и предприемачеството. Възникват редица институции, които в една видоизменена форма продължават съществуването си и днес, т.е. градени са с далечна държавническа перспектива. В този смисъл княжеските закони и укази носят белезите на една прогресивна амбиция България да търси равнение с напреднала Европа, да излезе по-бързо от блатото на ориенталската стагнация.

Преди всичко се създават нови министерства, които добиват модерния облик на върховни държавни структури, обхващайки същевременно всички ресори на властта в младата държава. С подписа на княза се осъществява идеята за Българска народна банка. Отново княжески укази дават живот на Сметна палата и Статистическо бюро. От кабинета на Александър I излиза замисълът за въвеждане на модерен паричен данък, който да замени останалия от столетията на робството примитивен десятък. Все в кръга на финансовите дела е и въвеждането на безмитен режим между Княжество България и Източна Румелия. С тази стъпка монархът и неговите съветници показват, че имат историческото прозрение за бъдещото обединение на двете български държави, че отстояват националната идея във всички области на обществения живот.

В плановете на Александър I за бъдещето не е пренебрегната и Темида. Изграждат се модерни правни институции, които трябва да укрепят и развият самостоятелността на съдебната власт. Важна стъпка на княжеския кабинет представлява и деполитизирането на административните служители. Така чиновническият апарат се предпазва от капризите на изборната борба, когато всяка овластена партия бърза да назначи на изгодните административни постове своите съпартизани. С княжеския указ тези постове остават вече неподвластни на политическите борби, чиновниците се задържат продължително време на постовете си и професионализирането им става реалност.

През месеците на „режима на пълномощията“ териториалното деление на княжеството е променено с европейска мяра. Същите модерни критерии лежат и в основата на разширеното местно самоуправление. Учебното дело в княжеството се подчинява на специален закон, с което се налага единна образователна система. По същия начин кодификация търпят и църковните работи, като Екзархията получава възможност за по-активна дейност по останалите под робство български земи. С финансови насърчения и правителствена добронамереност напред тръгват и хуманитарните науки в княжеството. Със същия държавнически подход с даден тласък и за развитието на природонаучните дисциплини.

Князът и кръгът около него имат точен поглед върху потребностите на пътната и железопътната треска, обхванала по това време България и съседните държави. С един модерен законопроект за строителните дружества тази треска получава своята юридическа регламентация. Във фокуса на правителственото внимание попадат и полезните изкопаеми. Със специален княжески указ се въвежда концесионният принцип при тяхната разработка и така се привличат чужди инвеститори.

Българската армия също търпи положителни промени през месеците, останали в българската история като „режим на пълномощията.“ Професионален военен, князът притежава и познанията, и усета за реформиране на войската. Нещо повече — той и неговите приближени обладават ясното съзнание, че българското национално обединение може да се постигне със силна и модерна армия. Тя е и героичен символ на възкръснала България, и гордост за всеки родолюбив българин. Ето защо за кратко време въоръжените сили на княжеството се централизират, подчинени на общо командване. Отпуснати са много средства за модерното въоръжение на българската армия, за нейната по-съвършена екипировка и европейска организация. Така се слагат основите на бъдещите български победи във вихъра на наближаващата Сръбско-българска война, а и в драматичната протяжност на войните за национално обединение от 1912 до 1918 г. - победите които" българският войник извоюва най-добра репутация на Балканите.

Ала „режимът на пълномощията“ носи и отрицателни характеристики. Едно голямо общонационално начинание може да бъде осъществено тогава, когато около него се обединят всички политически сили. Такова сцепление не може или не иска да постигне младият владетел, заложил на консерваторите, а обърнал гръб на либералите и техните изявени водачи П. Каравелов, П. Р. Славейков и Драган Цанков. Либералите постоянно опонират на княза и като здрава опозиция обричат на половинчатост редица негови напредничави начинания. Князът се оказва лишен от изкуството да прави политически компромис, а това не осигурява широка обществена подкрепа за делата му.

Князът ликвидира народното опълчение, явяващо се суверенен израз на волята на въоръжения български народ я траен символ от времето на Освободителната война. Критиците на Александър I и „режима на пълномощията“ имат право, когато съзират в този акт опасения от народното недоволство. Авторитарни амбиции се крият и в изработените по същото време Закон за печата и Закон за административния надзор върху митинги и събрания, провеждани на открито. С тях се ограничават не само свободата на словото, но и волеизявлението на нацията — демократични придобивки, намерили място в Търновската конституция. Погазването на основния закон в този пункт с и нов удар върху възрожденските демократични традиции на българското общество, посегателство върху свободолюбивия нрав на българина.

В двореца се ражда и идеята за нов избирателен закон, въвеждащ определен ценз при гласоподаването. Следователно замислено е ново потъпкване на Търновската конституция, и то в областта на права,

особено важни за утвърждаването на парламентаризма в проходящата по буржоазнодемократичен път държава. Отрицателен знак, що се отнася до демократичните принципи, носят и други законодателни актове, излезли от княжеската канцелария при „режима на пълномощията“.

Така или иначе политическите борби при този режим показват неспособността на младия монарх трезво да оцени разположението на политическите сили и мащабите на противодействието срещу антиконституционните му домогвания. Появяват се кризисни процеси в Държавния съвет и администрацията. Очертал се като лидер- на консервативния лагер, князът иска да преодолее тези процеси с помощта на изпратени му от Русия генерали. Те ръководят правителството от юни 1882 до септември 1883 г. Присъствието им в страната логично вдъхва увереност на монарха в подкрепата на официална Русия.

Авторитетът на реакционния Александър III обаче се оказва недостатъчен, за да промени позицията на консерваторите по т. нар. железопътен въпрос. Те, дискретно подкрепяни от княза, настояват международната ориентация на българските железопътни трасета да стане в посока запад-изток, а не по предлаганото от Петербург направление север-юг. През пролетта

на 1883 г. консерваторите оттеглят своите министри от кабинета, но се изправят през застрашителната за княза алтернатива на един съюз между руските генерали и либерали, които постоянно нападат монарха с упреците за диктаторски амбиции. Настъпва криза в отношенията между руския император и българския владетел, която крие в себе си възможността за детрониране на последния. В крайна сметка той се примирява със споразумението между умерените либерали и консерваторите. То предвижда конституционно управление, т.е. възстановяване на основния закон, коалиционно правителство, разпускане на Държавния съвет и Народното събрание, нови избори.

През есента на 1883 г. князът трябва да преглътне горчилката на поражението и разочарованието, подписвайки указ за назначаване на коалиционно правителство, предвождана от лидера на умерените либерали Др. Цанков. Режимът на пълномощията, установен след първия политически преврат в новата българска история, става част от нея. Близко двегодишните усилия на княза да управлява без Търновската конституция, чрез декрети, търпят неуспех. Тя е и лична неуспех за Александър I Български, защото след режима на пълномощията неговият личен авторитет и влияние непоправимо са накърнени. Конституционният въпрос се оказва ахилесова пета за младия монарх. В неговата плетеница той се показва изключително праволинеен, на моменти несръчен. Така князът още по-широко отваря вратата за намеса на руската дипломация във вътрешните дела на княжеството, давайки начало на отрицателната тенденция в отношенията между София и Петербург. Именно, тази тенденция-води до неговата абдикация през 1886 г.

Така или иначе след режима на пълномощията вътрешно-политическото положение се стабилизира. С участието на княза се решават много от тежките задачи в изграждането на новата държава,

независимо от надмощието на либералите в упражняването на изпълнителната власт. Князът не противодейства срещу развиващия се български парламентаризъм, не вдига ръка срещу прогресиращата българска демокрация. Той възприема линията на либералите за последователни и лишени от социални сътресения реформи и нововъведения в живота на младата държава.

Подчертано целенасочени и тактични стават и международните действия на монарха. В своята принципна основа външната политика на княжеството, провеждана при неговите няколко години на българския престол, търпи противоречива оценка. Рожба на европейския компромис върху българската политическа сцена, князът по-късно се оказва жертва на същия компромис, защото трябва да се съобразява с интересите на всички велики сили.

Неговата първоначална лоялна линия на поведение спрямо Русия се прекъсва при управлението на император Александър III, който иска да диктува цялостната българска политика.

Князът съзнава, че основният външнополитически проблем на княжеството след Освобождението е въпросът за характера на българо-руските отношения. Той разбира емоционалната историческа, племенна и религиозна обвързаност на българския народ с Русия. Ала импулсите, които идват от руското дипломатическо агентство в София, съдържат повече великодържавно самочувствие, самодържавни амбиции и интригантски отсенки при намесата в българските междупартийни отношения. Така постепенно дистанцията между българския княз и император Александър III се увеличава, за да се стигне до разрива. А нека не подценяваме и факта, че младият владетел си остава немец, който с някои неласкави думи оценява руската армия и Русия въобще в своите писма и дневник от Освободителната война.

Във всички случаи обаче той следва да се съобразява с поляризирането на българския политически живот на русофили и русофоби. Въпросът за външнополитическата ориентация цялостно обсебва българския обществен живот. Самите партии на либералите и консерваторите се изграждат предимно върху-външнополитически, принципи. Този разкол на политическото действие и мислене означава и емоция, но много повече завоюване на външната подкрепа за националното обединение на България или оттласкване на външната агресивност спрямо българските интереси. Залагащите на голямата славянска империя за постигане на това обединение възприемат русофилското кредо. Възприелите алтернативата на западната помощ за решаването на националния въпрос, без непременно да мразят Русия, получават етикета на русофобите. Впрочем „филията“ и „фобията“ са явления, присъщи за политическия живот на всяка малка и слаба държава. Остротата на техните български проявления е принуден да изстрада младият български монарх и агонията на българо-руските отношения се превръща в агония на борбата за неговото политическо оцеляване.

Възприел в последна сметка тезите на русофобите и поради засилващата се лична неприязън на император Александър III, князът мечтае за външнополитическа самостоятелност,[^] но има лошия шанс да застане срещу преобладаващите русо-филски тежнения на българския

народ. Закономерните общонационални пристрастия затрудняват външнополитическите намерения и действия на княза, който и без това трябва да трасира основното направление на българската външна политика върху сложен и противоречив европейски фон. Към честото прегрупирание на силите върху международната арена се прибавя и ребусът на българската корона, произтичащ от компромисното начало при нейния избор. „Ал. Батенберг трябваше да бъде едновременно верен на Русия, отстъпчив спрямо Англия и Франция, разположен към Германия и Австро-Унгария, послушен на своя сюзерен - султана" - обобщава Елена Сгателова.

Всички тези проблеми, както и неопитността на княза във външнополитическите дела не му пречат да прозре и твърдо да отстоява основното направление на българската външна политика след Освобождението. Това направление е определено от решенията на Берлинския конгрес, исторически и етнически несправедливо разкъсали България на пет части. Българската външна политика трябва в значителна степен да се съобразява с Турция. Княжество България е васално на султана. Статут на автономна провинция в рамките на Османската империя получава Източна Румелия. Големи части от българската нация в Македония и Одринска Тракия остават под сянката на полумесеца.

Заслугата на българските политици, а и на княз Александър Г Български е, че успяват да сведат васалитета на България спрямо Османската империя до символични, почти формални измерения, сред които най-реално е годишното данъчно задължение. И затова борбата е за национално обединение, превърнало се в първостепенна външнополитическа задача. Княз Александър I Български намира достойно място в българската история именно като ратник за това обединение, като владетел, слял се с тежненията на българското общество за неговото постигане.

Още при първите стъпки на съединисткото движение през 1880 г. българският владетел недвусмислено демонстрира своята позиция. Той не се бои да приеме усложненията в отношенията с подписалите Берлинския договор велики сили, защото всяка акция в посока към националното обединение е практически нарушение на този диктат. А подобни действия вече говорят за кураж и доблест в развитието на българската външна политика. Князът се стреми към активни и независими външнополитически действия не само по въпроса за националното обединение. Тази самостоятелност се проявява в перипетиите на железопътния въпрос, когато става дума за свързването на българската железопътна мрежа с европейските линии. Същата позиция се заема—и по дунавския въпрос, при който дипломатията на княжеството се бори за българските интереси в определянето на плавателния режим по голямата европейска река. Князът се опитва да води кораба на малката държава против порива на чуждите ветрове и при определянето на държавните граници, и в перипетиите на „емигрантския въпрос" между България и Сърбия.

Ала най-големи рискове от сблъсък с подводните камъни на голямата европейска политика носи подкрепата, оказана от Александър I на съединисткото движение. Тук князът е в значителна степен реалист,

тактик и стратег, когато разбира, че балканската политика на великите сили изключва едновременното съединяване на Източна Румелия и Македония с Княжество България. Така в хода на движението за постигане на национално обединение Александър I израства като прозорлив дипломат, разбрал истината за поетапното решение на този въпрос. Обяснима става тогава решителността, с която князът застава зад съединистката акция от 6 септември 1885 г., включила Източна Румелия в пределите на България. „Моето мнение е, че не мога да не приема Съединението. Предлагам да дам немедленно заповед да се мобилизира войската, да тръгна с Вас немедленно за Пловдив и да се вземе в ръце управлението на страната. Като пристигна в Пловдив, ще направя един телеграфически циркуляр до Великите сили, че припознавам сюзеренните права на Турция и Съединението се прави по един народен дух..." - се казва в записката на монарха до правителството, след като се осъществява първият етап от националното обединение на българите в една държава.

Руският император обаче посреща неодобрително съединистката акция, преценявайки я погрешно като осъществяване на личните княжески амбиции. Тази едностранчивост и нелогичност на руската политика всъщност почива върху личното убеждение на императора, че княз Александър I е враг на Петербург, че тенденциозно иска да изтласка руското влияние от България. „Съединение, но без Александър Батенберг" - гласи повелята от север и тя сериозно затруднява усилията на княза и българското външно министерство да осигурят дипломатически съединистката акция. Въпреки всичко в перипетиите на Цариградската конференция на посланиците, в хода на мирните преговори в Букурещ след българската победа над Сърбия князът и българското външно министерство показват неоспорими дипломатически умения.

Парче от мозайката на княжеската политическа биография е участието му в Сръбско-българската война, с която нацията защитава достойно на бойното поле делото на Съединението. То дава основания на сръбския крал Милан Обренович да започне агресия срещу княжеството, мотивирайки се с „нарушеното равновесие" на полуострова след съединистката акция. Широко известна е справедливата и блестяща за българското оръжие победа. Противниците на княза го упрекват в малодушие по време на кратките, но динамични бойни действия. Някои дори твърдят, че в пристъп на страх дори е напуснал бойното поле. „Князът предлагаше да отстъпи от Сливница, защото войската била гладна, офицерите присипнали, неспособни да командуват и главно, че бойните припаси били на привършване и че той знаел, че и в София липсвали припаси..." - пише в спомените си известната съвременничка Екатерина Каравелова.

Привържениците на Александър I пък го хвалят като „сливнишки герой", отреждайки му главна роля в планирането и осъществяването на успешните за България бойни действия. Те посочват и моралните стойности на победата, изживени под скиптъра на владетел, проникнал до справедливата същина на съединисткото дело и неговата защита. Трудно е да се отсее историческата истина за мястото на монарха в първото военно изпитание на младата българска държава. Неговият ус-

пешен край обаче притъпява стрелите към княжески принос в Сръбско-българската война, а и своя територия на забравата в историческия спомен отвоюва и изтеклото време.

Победата в бурливите дни на войната не е в състояние обаче да укрепи положението на княза, фатално зависимо от развитието на българо-руските отношения. В Петербург са категорични: доброто бъдеще на тези отношения е мислимо само сред отстраняването на Александър I Български от престола. И идва датата 9 август 1886 г., когато група русофилски настроени офицери извършва държавен преврат и детронира княза. Близо осемдесет години по-късно руският историк М. Хвостов пише: „Българският княз бил свален от престола от противниците си - не без съдействието на царското правителство."

Тази преценка не ни дава основания да корим прекалено силно Александър I за т. нар. българска криза от 1886-1887 г. Неговата политическа гибел се оказва не толкова пряка последица от лични и управленски недоеазамци, колкото от неблагоприятното стечение на външнополитическите обстоятелства. Струва си да се замислим за тях, защото след принудителната княжеска абдикация председателят на Народното събрание Стефан Стамболов организира в провинцията успешен кон-трапреврат. Александър I е на път триумфално да се завърне на престола, но позицията на руската дипломация е категорична. Тя прави крайната отрицателна характеристика на княза и предписва управленския избор на България.

Сблъскал се с непреклонното враждебно отношение на Русия, Александър I е принуден окончателно да абдикира и на 26 август назначава предвождано от Стамболов регентство. В насилствения акт на абдикацията князът влага и своеобразен жест. Той смята, че напускатки страната завинаги, ще притъпи окончателно разразилата се политическа криза. Остава излъган. Кризата продължава да се задълбочава. Абдикацията не води до, осъществяване на целите на руската дипломация. Отношенията между русофобски настроеното регентство и официален Петербург продължават да се влошават. През есента на 1886г. руско-българските отношения са прекъснати за близо две години. Князът не дочаква тяхното възстановяване. Угасва тихо през 1893г. и остава след себе си един въпрос: дали неговото управление е бавна политическа смърт или кратък, но бурен политически живот?